

Ангел Николов (София, България)

СЛАВЯНСКИ ГРАФИТИ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. СОФИЯ“ В КОНСТАНТИНОПОЛ

Т о м а Т о м о в. *Непознатият храм „Св. София“*. Ч. 1. *Надписи-графити на кирилица и глаголица*. София, Издателство ЕмАйВи Консулт ЕООД, 2016. 255 с.

Съдбата на построената от император Юстиниан I (527–565) величествена църква „Св. София“ отразява по един красноречив начин трагичната участ на Византийската империя и нейното културно наследство. Превърната от турския султан Мехмед II (1451–1481) в джамия¹ веднага след превземането на Константинопол от османците през 1453 г., тя остава труднодостъпна за научни проучвания чак до началото на ХХ в. Ситуацията започва да се променя през 1931 г., когато турското правителство дава разрешение на американския Византийски институт в Истанбул, основан и ръководен от Т. Уитмор (1871–1950), да започне разкриването и реставрацията на византийските мозайки на „Св. София“, замазани при преустройствата на храма в джамия².

На своето заключително пленарно заседание на 15. IX. 1934 г., проведено в Голямата зала на Българската академия на науките в София, участниците в IV международен конгрес по византийски изследвания възлагат на новосформирания Постоянен комитет по византийски изследвания начело с А. Грегоар (1881–1964) да направи пред турското правителство постъпки за организирането на системни проучвания на средновековните старини в някогашната столица на Византийската империя³. В знак на добра воля през 1935 г. президентът Мустафа Кемал Ататюрк (1881–1938) обявява с декрет „Св. София“ за музей⁴, което допринася не само за успешното разгръщане на започнатите

¹ N e s i p o r l u, G. The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium. – In: Hagia Sophia. From the Age of Justinian to the Present. Cambridge, 1992, 196–197.

² W h i t t e m o r e, T. Mosaics of Aya Sophia. – In: Actes du IVe Congrès international des études byzantines. Sofia, Septembre 1934. Publiés sous la redaction de B. Filov. Vol. 2

(= Известия на Българския археологически институт, 10). Sofia, 1936, p. 202.

³ Actes du IVe Congrès international des études byzantines. Sofia, Septembre 1934. Publiés sous la redaction de B. Filov. Vol. 1 (= Известия на Българския археологически институт, 9). Sofia, 1935, 42–43.

⁴ W h i t t e m o r e, T. Archaeology during the Republic in Turkey. – American Journal of Archaeology, 47, 1943, № 2, p. 170.

от Византийския институт проучвателни и реставрационни дейности⁵, но и за превръщането на този многострадален храм в място с непреодолима привлекателна сила за изследователите на историята и културата на Византия от близки и далечни страни.

Наскоро Тома Томов, доцент по византийска и балканска история в Нов български университет, публикува монография, посветена на надписите-графити на кирилица и глаголица от църквата „Св. София“. Смело може да се твърди, че това е първият опит за създаването на корпус на славянските графити, изписани върху стените на главния храм на Византийската империя. Издадените в книгата материали са събирани в продължение на четвърт век (1991–2016) в хода на честите посещения на колегата Томов в Истанбул във връзка с неговите плодотворни проучвания върху топографията на Константинопол и историята на руското присъствие във византийската столица⁶. Както е отбелязано във въведението, някои от надписите, публикувани в книгата, вече са унищожени, „а други

са застрашени от действията на съвременните вандали“ (с. 6). Дори само това обстоятелство ни позволява да заключим, че реализираните от Т. Томов проучвания са документирали ценни изворови материали, чиято бъдеща съдба е непредсказуема.

Що се отнася до структурата и оформлението на книгата, тя започва с вече споменатото въведение, в което е направена обща характеристика на надписите-графити като една специфична категория епиграфски извори, отличаващи се с лаконичност, а често пъти – и с фрагментарност (с. 4). Авторът характеризира храма „Св. София“ като едно от чудесата на средновековния свят и първа спирка на поклонническите обиколки на Константинопол, а това през вековете е обусловило появата на множество надписи на различни езици върху мраморните облицовки на вътрешните му стени, балюстрадите, рамките на прозорци, вратите и колоните. Нататък е направено описание на архитектурата и вътрешната украса на „Св. София“ (с. 10–18). Обърнато е специално внимание на галериите на храма, откъдето произхождат всички надписи, издирени и проучени от Т. Томов.

Същинско ядро на книгата представлява изданието на 86 графита от XI–XIX в. (с. 19–154), организирано в три раздела според тяхното разположение в западната (17 бр.), южната (33 бр.) и северната (36 бр.) галерия. Описанието на всеки надпис е изградено според стандартизиран модел, който включва пореден номер в рамките на съответната галерия, сведения за местоположение, материал, размери, степен на съхраненост, текст (факсимиле, дипломатическо издание и възстановка), библиографски указания (в случай че има такива), коментар, палеографски анализ и датировка. Снимки на всички надпи-

⁵ T e t e r i a t n i k o v, N. *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul. The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*. Washington, D.C., 1998, 31–68.

⁶ T h o m o v, T. *New Information about Cristoforo Buondelmonti's drawings of Constantinople*. – *Byzantion*, 66, 1996, № 2, 432–453; T h o m o v, T., A. I l i e v a. *The shape of the market: mapping the Book of the Eparch*. – *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, 1998, 105–116; T h o m o v, T. *The Last Column in Constantinople*. – *Byzantinoslavica*, 59, 1998, 80–91; T h o m o v, T. *Was Boris Kalamanović Buried in the Church of St. Plato at Constantinople?* – *Byzantion*, 73, 2003, № 2, 510–529; T o m o v, T. *Константинопол и руската колония (до 1204 г.)*. София, 2008.

си са поместени отделно в Приложение № 3 (с. 203–248).

Преобладаващата част от кирилските надписи (57 на брой) са руски – атрибуция, защитена от Т. Томов чрез подробен анализ на отделните текстове; тя е обобщена в заключението на книгата, чийто първи раздел (с. 156–164) е посветен на палеографията и правописа на проучените текстове. За 19 други надписа е трудно да се каже нещо конкретно поради лаконичното им съдържание и „неутралното“ им оформление, а останалите се разпределят така: 7 български⁷, 1 влашки и 1 сръбски. Накрая можем да добавим и единствения глаголически надпис, който съдържа първите две букви от името „Ана“ и следва да се отнесе най-късно към XIII в. според наблюденията на неговия пръв издател С. Михеев⁸ (№ 15ю, с. 127).

Ако се обърнем към въпроса за произхода на авторите на графитите и упоменатите в тях лица, ще видим, че 23 от руските надписи отразяват особеностите на древния новгородски диалект, разпространен през средните векове в земите на Новгород и Псков (с. 157). В текстовете обаче под една или друга форма се споменават и редица названия на градове в различни краища на славянския свят – Москва (№ 10з, с. 37–39, от XV в.), Нижни Новгород (№ 9ю,

с. 67–69; № 12ю, с. 71–73, и двата от втората половина или края на XIV в.), Кострома (№ 4ю, с. 57–59, от втората половина на XIV в.), Киев (№ 30ю, с. 98–100, от края на XIV – началото на XV в.; № 8ю, с. 65–67, от 1433 г.), Галич (№ 13ю, с. 74–76, от втора половина на XIII в.), Търново (№ 9з, с. 35–37, от 1552 г.) и Охрид (№ 29ю, с. 97–98, от XVIII–XIX в.).

Голяма част от публикуваните надписи представляват инвокации, които съдържат благопожелателни или поменални формули, лишени от специфичен исторически контекст. Заслужават обаче специално отбелязване онези немногобройни графити, в които се споменават имената на поклонници, посетили храма „Св. София“ в контекста на някакви официални дипломатически и духовни мисии: Данило от Нижни Новгород (№ 9ю, с. 67–69 и № 12ю, с. 71–73), за когото Т. Томов основателно допуска (с. 73), че може да е принадлежал към свитата на пребивавалия в Константинопол през 1379–1382 и през 1383 г. епископ (впоследствие архиепископ) на Суздал, Нижни Новгород и Городец Дионисий (1374–1385), ръкоположен за киевски митрополит от патриарх Нил (1380–1388), но така и не успял да заеме своята катедра⁹; Филип Микитинич (№ 30ю, с. 98–100), столник на киевския и на цяла Русия митрополит Киприан (1375–1406); Яков Григориевич (№ 8ю), писар на киевския митрополит Герасим (1433–1435), ръкоположен от константинополския патриарх Йосиф II (1416–1439); Ненчул Граматик (№ 19ю, с. 80–82), който според Т. Томов бил писар в градската канцелария в Букурещ около края на XVI в., логотет в

⁷ № 2з, от 1396–1397 г., с. 20–23; № 9з, от 1552, с. 35–37; № 12з, от втората половина на XIV в., с. 41–43; № 16ю, от XVIII–XIX в., с. 78–79; № 28ю, от втората половина на XV–XVI в., с. 95–97, № 29ю, от XVIII–XIX в.; № 2с, от 1511 г., с. 105–106 (предложено разчитане „ръстѣю 1511“ подлежи на уточняване).

⁸ М и х е е в, С. Два кратких глаголических граффити в монастыре св. Наума под Охридом и в Св. Софии в Стамбуле. – *Slovène*, 2, 2013, № 2, с. 59.

⁹ За него вж. Православная Энциклопедия. Т. 15. Москва, 2007, 241–246.

ва, че някой си Иван (или Иванко?) бил дошъл в „Св. София“ като беглец, без да е ясно дали става дума за позоваване на азилното право на църквата, или пък се има предвид някакъв специфичен политически или социален статут на този русин (№ 2ю, с. 52–53, от началото на XIII в.)¹⁶.

Внимание заслужава и един летописен надпис, който е направен по време на тежката обсада на византийската столица от османците през зимата на 1396–1397 г. (№ 2з, с. 20–23). Неговото съдържание е пределно лаконично (в лѣто ꙗ ꙗ ц ѳ), но прецизното му оформление загатва за калиграфски умения, които навеждат на мисълта, че авторът му „не е бил обикновен вярващ поклонник и следва да бъде търсен сред българските и сръбските книжовници в Константинопол“ (с. 22)¹⁷.

Поставен неведнъж в рамките на изложението, проблемът за огнищата и за динамиката на славянско присъствие в града от XI в., когато е основана руската колония, до превземането му през 1453 г. е коментиран от Т. Томов в историческите бележки, които оформят втория раздел на изследването. Любопитно, макар и очаквано, е обобщението на автора, че в количествено отношение славянските графити от „Св. София“ са най-многобройни именно през онези периоди, когато общуването между Византия и Древна Русия е било най-интензивно и относително добре докумен-

тирано в достъпните досега исторически извори: между средата на XII – началото на XIII в., когато графитите отразяват семейни и групови поклонения в храма, които често могат да се свържат с представители на руската аристокрация; следващият пик на руски посещения в „Св. София“ се отнася към втората половина на XIV – 20-те години на XV в., когато въпросът за юрисдикцията и избора на предстоятелите на Киевската митрополия неведнъж създава усложнения в отношенията между Византия, Московска Русия и Великото литовско княжество (с. 168–169).

Като маркира и по-значимите центрове на присъствие на български и сръбски духовници във византийската столица (Студитският манастир, манастирът „Св. Богородица Перивлепта“, предградията „Св. Мамант“ и др.), Т. Томов прави едно важно и твърде любопитно обобщение, което трябва да се има предвид при интерпретацията на издадения от него епиграфски материал: „Малкото на брой български и сръбски графити могат с голяма вероятност да се обяснят с доброто владееие и на гръцки език, който може би е бил предпочитан за използване език (говоримо и писмено) по време на престой във византийската столица. Може би част от гръцките графити в „Св. София“ са дело тъкмо на лица от славянски произход, демонстриращи своята образованост“ (с. 170).

Книгата завършва с библиография (с. 173–186) и редица полезни приложения: схема на „Св. София“ с указания за разположението на надписите по галерии (с. 187), 19 снимки от храма и неговите галерии (с. 188–201), снимки на надписите по галерии (с. 203–248), показалци и резюме на английски език.

В заключение може да се изрази надежда, че Т. Томов скоро ще успее да

¹⁶ Вж. също Т о м о в, Т. Два графита от храма „Св. София“ в Константинопол. – *Bulgaria Mediaevalis*, 4–5, 2013–2014, 126–129.

¹⁷ Вж. също Т h o m o v, Т. „In the year of 6905“: A Grafitto from Hagia Sophia in Constantinople. – *Bulgaria Mediaevalis*, 6, 2015, p. 179.

публикува и втория том на своя корпус, който ще бъде посветен на графитите с изображения от „Св. София“¹⁸. Нека му пожелаем успех в неговия неизменен стремеж да се придържа

в работата си към най-високите научни стандарти, независимо от всички трудности по пътя му като учен и изследовател на Византийската империя.

*Ангел Николов,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

¹⁸ Някои от наблюденията му върху тази тематика вече са публикувани в научната периодика: Т о м о в, Т. „Игра на дама“ в храма „Св. София“ в Константинопол. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, 437–452; Т о м о в, Т. Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia. – Byzantine and Modern Greek Studies, 38, 2014, № 2, 168–184; Т о м о в, Т. Maritime ex-voto graffito from the Church of Hagia Sophia, Constantinople. – Byzantinoslavica, 73, 2015, 57–74; Т о м о в, Т. Drekar from Hagia Sophia. – In: Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium A.D. Cambridge, 2015, 123–137; Т о м о в, Т. Един

графит-рисунок на благославяща десница от „Св. София“, Константинопол. – В: Сборник в чест на XX години програми по египтология в Нов български университет. София, 2017, 90–103; Т о м о в, Т. Един графит-рисунок на Лествица от „Св. София“, Константинопол. – В: СТОП КАДЪР. Юбилеен сборник в чест на проф. Людмил Христов. София, 2017, 106–113; Т о м о в, Т. Гербове-графити от храма „Св. София“ в Константинопол. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, 679–693; Т о м о в, Т. Графит на „разцъфнал“ патриаршески кръст от „Св. София“, Константинопол. – В: Сборник в чест на 85 години от рождението на проф. Александър Фол д.н. София, 2018, 133–144.